

Özgür Düşünce ve Yaratı

Bu yazımda önce özgür düşünce ve yaratı üzerine neden araştırma gereği duyduğumu açıklayıp sonra bu konuda okuduklarımı, bildiklerimi kendi düşüncelerimi de ekleyerek aktardım. Daha sonra bendeki yeni fikirlerin nasıl biçimlendiğini belirtip özgür düşünce ve yaratı'nın genelde psikiyatride, özelde ruhsal aygıttaki yerini saptamaya çalıştım.

Dr.C. Behzat Okay

Yasaklar, günahlar, ayıpların altında, günlük işlerin çözümüyle uğraşıp, başka bir şey düşünmeden yaşamak; bu şekilde ömür tüketmeyi yetenek ve yetkilerimizi kullanmama olarak görüyorum ve insanlık onuruna yakıştıramıyorum. Freud'un, ruhsal aygıtın tanımında, özgür düşünce için bir bölüm ayırmamış olmasını eksiklik olarak yorumluyorum. Hele "hasta insanla sağlam insanın düşündükleri nitelik olarak aynıdır, nicelik olarak ayrılır" demesi; yani "ikisi de aynı şeyleri düşünür, ikisi de günlük uğraşlar ile boğuşur ama birine bu yükler ağır gelir, altında ezilir; diğeri çıkış yol-

ları bulur" biçimindeki açıklaması bana eksik geliyor. Bence sağlıklı insanın günlük uğraşlarından başka ilgi alanları olmalı, sıradan düşüncelerin üstüne çıkabilmeli, ilgilendiği konularda yeni şeyler düşünmeli.

Bu noktadan hareketle '**yaratıcılık ve özgür düşüncenin ruhsal aygıttaki yeri**'ni araştırmaya başladım.

Ve Hartmann'a başvurdum. Bunun nedeni ontolojik olarak varolan'ın yapısını incelemiş olmasıydı. Hartmann bütün varolan'larda en fazla dört ontik tabaka (varlık tabakası) olduğunu söyler. İlki, "inorganik varlık tabakası", evrendeki bütün varolan-

ların maddesel yanısıdır. İkincisi “organik varlık tabakası” canlıların maddesel varlığını oluşturan organik maddelerdir. Üçüncüsü “psikolojik varlık tabakası” hayvanlarda ve insanda bulunur, canlılığı ve davranışları ayarlayan tabakadır. En sondaki dördüncü tabaka ise diğer üç tabakayla birlikte, yalnızca insanda bulunur. Dördüncü tabaka “geist (tin)” adıyla anılır ve Hartmann geist’i anlattığında, onu üç alana böler: kişisel geist (kişisel tin), objektif geist (toplumsal tin) ve objektifleşmiş geist (yaratıcının tinsel varlığını taşıyan nesne). Bunlardan ilk ikisinin, insanın genel olarak bedensel bütünlüğü, özel olarak tinsel varlığı içinde ve canlı olduğunu kabullendikten sonra üçüncü tinsel alan için söyledikleri ilginçtir. Hartmann’a göre üçüncü geist (tin) alanı, ontolojik adıyla objektifleşmiş geist, düşüncemizin biçimlendirdiği, düşünsel boyutta var ettiğimiz bir geist’tir ve daha sonra bir madde üzerinde biçim kazanır; yani objektifleşmiş (düşüncenin yansıtıldığı) bir nesne haline geçer. Bu bazen bir gereksinmemizi giderme amaçlı yeni bir aygıt, bazen bir sanat yapıtı olur. Hartmann bu arada “objektifleşmiş geist neyin objektifleşmiş halidir?” diye kendi sorar, arkasından “kuşkusuz diğer tinsel varlık alanlarının içeriklerinin” yanıtını verecek beklediğim özgür ve yaratıcı düşüncüyü aramaktan uzak olduğunu açığa vurur. Bu bakımdan Freud’a benzer. Günlük uğraşlarıyla ya da tarihsel / kişisel anılarıyla ilgili düşünme ve onun yansımaları olarak ortaya çıkmış bir objektifleşmiş tinsel varlık: sanat yapıtı. Freud’un üstbeniyle eşdeğer bir düşünce düzeni ve onun içeriğiyle beslenmiş tinsel varlık. Freud’un “hasta insanla normal insanın düşünce sistemleri aynıdır, nitelik olarak benzer, nicelik olarak ayrılır” tümcesiyle belirgin yakınlığı var. Bu şekil-

de yaratılmış bir nesne, gerçek ve özgün sanat yapıtı olamaz. Aradığımı bulamamıştım.

Doç. Dr. Celal Odağ, Nevrozlar 1 adlı kitabında (s:14) “Brenner benliğin işlevlerini şöyle özetlemiştir:” dedikten sonra numaralandırarak sıralamaya başlar:

1. Bilinç 2. Duyuların algılanması 3. İç uyaranların algılanması. 4. Düşünme 5. Motor kontrol 6. Bellek 7. Konuşma 8. Savunma düzenekleri 9. Dürtü kontrolü, dürtü enerjisinin nesnelere yatırımı ve kontrolü. 10. Bütünlük ve uyumluluk. 11. Gerçeğin değerlendirilmesi 12. Gerileme (regresyon).

Daha sonra bu yetilerin tek tek açıklamasını yaparken düşünme bölümünde “bunlar benliğin içinde bulunduğu konuma ve duyumsanan uyaranlara bağımlı işlevlerdir. İç uyaranların algılanmasına dış uyaranların algılanması da katılır.” der. Bu açıklamasıyla da günlük uğraşların ve uyaranların neden olduğu düşüncüyü anlatmakta olduğunu, yaratı amaçlı düşüncenin konu dışı kaldığını vurgulamış olur.

Alper Oysal Rollo May’ın “Yaratma cesareti” adlı kitabının çevirisi için yazdığı ön söz’de Rollo May’i Nevroz sevenler grubuna alır ve Nevrozlularda yaşanan acının, düzende birşeylerin aksadığını ve değişmesi gereğini vurguladığını, bunun iki boyutu olduğunu, a) açıklık boyutunda süregidenin ortadan kaldırılması inancının geliştiğini, b) aşkınlık boyutunda ise yeni düzenin yaratılması isteğinin bulunduğunu yazar; böylece nevrozun yaratıcılığı kamçıldığını varsayar. Sanatçılarda da acı çekmemiş sanatçının özgün ve doygun bir yapıtı üretmeyeceği inancı yaygındır. Bu sırada nevroitik kişilikte sağlıklı kararlar almanın zorluğu, özellikle acıya bağımlılık oluşmuşsa, saplantılar varsa özgür düşünmenin olanaksızlığı unutulur.

Bu düşüncelerin kafamda derinliğine gezindiği günlerde “Beynin biyolojik evrimiyle zekânın ilişkisi” konulu bir konuşma hazırlıyordum. Bu çalışma özgür düşünce ve yaratıyla ilgili çalışmamı da etkiledi.

Şöyle ki: Beyin, evrim sürecinde üç önemli değişmeye uğramıştır. A) İlk beyin parçasının görülmesi (Sürüngen beyni): Görevi iç organlarımızın istençdışı çalışmasını sürdürmek ve sosyal olarak “saldır ya da kaç” davranışını yönetmektir. B) Bunun üstünü memelilerde limbik dizge kaplamıştır (memeli beyni). Bu parçanın görevi ise memelilerde yavrunun kendi kendine yeterli hale gelinceye kadar sevgi aracılığıyla gereksinim duyduğu ilgiyi sağlamaktadır. C) Limbik dizge'nin üstü de insanda neokorteks'le örtülmüştür. Bu bölüm belleğin, dolayısıyla bütün düşünsel yeteneklerimizin gelişmesine olanak sağlayan bölümdür. İnsanda bu üç beyin parçası aslında ayrı ayrı üç bilgisayar gibi çalışmasına rağmen birbirlerinden yararlanır. Limbik dizge (memeli beyni) bir yandan hipotalamus ve bu yolla beyin sapı ve omurilikle (sürüngen beyni ve aşağısıyla), diğer yandan prefrontal korteks ve alt temporal bölgeyle (neokorteksle) iletişim içindedir. Bu yollarla limbik dizge, iç organlardan gelen duyuları ve dış çevreden duyu organları aracılığı ile alınan duysal girdileri bütünleştirmektedir. Düşüncede ise önde görev alan, korteksin içeriklerinden yararlanmasına rağmen, bu içerikleri düşünsel sentez sırasında seçici bir tavırla kullanan duygusal beyin (memeli beyni)dir. Mutluysa olayın iyi yanlarını alıp kötü yanlarını atar; mutsuzsa kötü yanlarını alıp iyi yanlarını atar. Bu kurguyu sürüngen beyni dürtüleriyle, korteks de kültürel, töresel, bilgisel içerikleriyle etkilemeye çalışır. Ama asıl etkin olan memeli beynidir. Kanımca burada memeli

beynin sezgi yeteneğini de belirtmeden geçmemek gerekir. Sentez sürecinde bu yeteneğini de kullanır.

Bu konuda yeni öğrendiklerim beni şöyle bir yargıya götürdü: Korteksin, düşünmeyi, içerikleri aracılığıyla yönlendiriyor gibi görünmesine karşın o içeriklerin istediğini kullanıp, istemediğini kullanmamakla olayları yorumlamakta, sonuçta verilecek kararda etkili olan gerçek yönetici, duygusal beyindir. Üstelik bir de kendi görüşü vardır; ilgi duyar ve sezgi gücü vardır. Bazen mantığın onayladığı olguyu sezgimiz (duygusal beyin) yadsır. Bu hali, Daniel Goleman Duygusal Zekâ adlı yapıtında “kritik anlarda kalbin akla üstünlüğü” olarak tanımlar. Bu nedenle özellikle mistik öğretilerde bilgidен çok sezgiye değer verilir. Sezgi limbik dizgenin çalışma biçimidir. Korteksin çalışmasında da duygusal beyin rolü büyüktür. Duygusal beyin karşındaki insanın en ufak bir hareketini, mimiklerini kaçırmadan, sözlerdeki vurguları da dikkate alarak **adeta delip içini görmek ister gibi** ilgiyle izlemesi sahibini pek çok olgunun bilincinde zeki bir insan yapar. Duygusal beyin ilgisini çekmiyorsa korteks bu ilgiyi yaratamaz; sonuçta o kişinin duygusal kütlük, ilgisizlik, edimsel ve zihinsel gerilemiş görünümüyle geri zekâlı insandan farkı kalmaz.

Bu düşünce dizgesindeki bir deyişim beni heyecanlandırdı. **“Adeta delip içini görmek ister gibi”** sözleriydi beni heyecanlandıran. Peki insan kendini “adeta delip içini görmek ister gibi” izleyip içiyle konuşamaz mı?

Bunu yapabildim; içimi bütün etkilerden arınmış olarak izledim ve şaşırdım. Beklentilerimi düşünsel boyutta dış dünyada bırakmaya karar vermiş ve öyle yaptığıma inanmıştım. Buna karşın bütün dış dünya

da bıraktıklarımla içimde karşılaştım; beni ne kadar yıpratmışlar, ne kadar özümde uzaklaştırmışlar, onu gördüm. Ne hale geldiğimi gördüm kısacası. Gerçek ben'e kavuştum, özbenim'le buluştum. Orada düşünceler birbirinin üstüne düşer gibi geliyordu; hızlı ve bol. Tam istediğim gibi bir düşünme biçimiydi bu; özgür ve yaratıcıydı. Hiçbir engel koymadan birbiri ardına boşalıyordu içime. Ama bu düşüncelerin dışa çıkmasına kurallar, örf ve adetler, öğrenilen eski bilgiler, yasaklar engel koyuyordu. Günlük yaşamda, Freud'un üstben dediği ruhsal aygıt parçası içeriklerinin, bizleri özgür hareket ettiğimizi sandığımız anda dahi robot haline soktuğunu, sürekli yönetildiğimizi gördüm.

Özgür düşüncenin yerini bulmuştum. Gerçekte özgür düşünce yetisi ne üstbende, ne onun üstünde, ne altbende, ne onun dışında (yani maddi varlığın dışında, bir başka deyişle ruhta) değil. Özgür düşünce benin özünde, çıplak halinde, özben'de. Eğer bütün şartlanmalardan sıyrılıp, gerçek beninle, özbeninle kucaklaşılabirsen Tanrı da orda, özgür düşünce de orda, yaratıcılık da orda. Dahası var; insan olmanın heyecanı da orda, zevkini de. Ne aklın önderliğini sağlamak için altbeni (bir başka deyişle nefisi) öldürmek, ne acı çekmek, ne de toplumdandan soyutlanmak. Hiçbiri gerekmiyor; gerekli ruhsal gerilemeyi başarıp yoğunlaşarak, özbeniyle buluşmak yeterli. Herşeyi gören, herşeyi bilen, olması ve yapılması gerekeni en doğru şekilde söyleyecek olan özben. Pek çok düşünür bu gerçeği duymuş, değişik biçimde açıklamalar yapmış, ama özgür düşünce ve yaratıcı bağimsiz bir benlik işlevi olarak bir başlık altında toplamamış.

Bu kaniya vardıktan sonra tekrar başa dönüp Freud'un ruhsal aygıt hakkında söylediklerini incelemek ilginç olacaktı. Bu dö-

nüşü yaptım. İlk dikkatimi çeken evrimleşme sırasına göre oluşmuş beyin yapılarının ruhsal aygıt bölümleriyle yakınlıkları oldu. En içte yaşam enerjisini taşıyıcı ve istençdışı yaşam edimlerini sağlayan bir sürüngen beyni var: ruhsal aygıttaki altbenle yakınlığı belirgin; enerjisi yüksek, libido (cinsel ve yaşam dürtüsü) ve morbido (yoketme dürtüsü)'nün bulunduğu bölüm; onun dışında memeli beyni ya da duygusal beyin diye de anılan ve yaşamımızda aile ve toplumsal ilişkileri sağlayan, yavruların ilgiyle ve sağlıklı büyümelerinde etkili limbik dizge: bu bölümün de benlik ile ilişkisi belirgin; onun dışında insanda pek çok sosyal ilişkileri yönettiği de kuşku götürmez. En dışta ise aklın varlığını sağlayan ve yalnızca insanlarda bulunan neokorteks; bunun da üstbenle örtüştüğü yanı sıra eleştirel olması, düzeni sevmesi; bu özelliği yardımıyla uğraşlarımızda ve çalışmalarımızda, bilgilerinden yararlanmamıza izin verir ve o bilgiyi düzenli kullanmamızı sağlayarak bize yardımcı olur.

Burada açıklanması gereken bir benzerlik de mistik inançlarda ruhsal yapıyı anlatısında görülür. Buna göre insanın genelde kullandığı beş duyunun ötesinde ruhsal yapımızın da duyu organları ve elementleri vardır. Bu ruhsal duyu organları akıl, gönül ve nefis'tir. Bunlardan aklın elementleri bilinç (içbilinç ve dışbilinç), dikkat, mantık ve eylem'dir. Gönül'ün elementleri gönül gözü, sezgi, sevgi, gönül bilgisi, iyilik, doğruluk ve çalışma'dır. Nefis duyu organının elementleri ise kötümserlik, ölüm korkusu, bencillik, cimrilik, kıskançlık, nefret, kin ve doyumсуzлук'tur.

Bu üç bilgi sistemi arasındaki benzerlikleri tekrarlırsak altben, sürüngen beyni ve nefis ile örtüşür. Benlik, memeli beyni ve gönül ile anlam birlikteliği içindedir. Üstben ise neokorteks ve akıl kavramları ile

yakınlık gösterir.

Sonraki günlerde bu benzerliklerin bilincinde daha iyi oturması amacıyla bu ruh-

Bu yargılamanın genelde söylenen deyimlerle ahlâki, etik ve ülküsel değerleri koruma amaçlı olduğu bilinmekte. Bunun bir

Ruhsal aygıt elemanı (Beyin türü) Psikodinamik Çalışma biçimi Sonuç

Altben (Sürünge beyini)	Dürtü	Haz	Doyum
Benlik (Memeli beyini)	İlgi	Sevgi	Sevgi
Üstben (Neokorteks)	Yargı	Kurgu	Düzen

sal aygıt elemanlarının psikodinamiğinin, çalışma biçiminin ve sonuçların bir tablo olarak gösterilebilmesi için çaba sarf ettim. Çıkardığım sonucu yukarıda sunuyorum. Bu tabloyu yaptıktan sonra yeni bir niteliğin ayırıcılığına vardım. Altben ve üstbenin çalışma sistemi kesintili bir sistem. Yani dürtü doyum sağlayıcı objeye doğru yönelmeye iter, haz duyulur ve sonunda doyuma ulaşılır. Dürtünün yinelenmesine kadar altbenin isteği olmaz. (Kuşkusuz iç organların çalışması ve uyarıları sürekli). Üstben de öyle; bir yargıda bulunur, kurguyu başlatır, istenen düzen sağlandığında üstben rahatlar. Ancak ikinci bir eleştirel konu çıkması halinde tekrar yargı, kurgu, düzen sistemi çalışır. Memeli beyinin çalışması ise öyle değil. İlgi, sevgi ve sevgi sistemi sürekli dönüşüm halindedir. Şöyle ki başlangıçta altbenin yaşam enerjisinin verdiği dürtüyle veya üstbenin yargılamaya gereği duyması (bu olumlu ya da olumsuz yargı olabilir, fark etmez) halinde ilgi başlar ve bazı şeylerin sezilmesini sağlar ve ondan sonraki dönem de sevgiyi getirir, sevgi ilgiyi artırır, bu da bazı yeni değişimlerin ya da varolan görmediğimiz özelliklerin ayırıcılığına varmamızı sağlar, sonuçta oluşan sevginin daha da artmasıdır. Bu bir sürekli dönüşüme dönüşür.

Yargılayıcı dizge adıyla da anılan üstben ile ilgili birkaç söz daha söylemek istiyorum:

kişisel üstben, bir de toplumsal üstben olarak ikiye ayrılabilceğini biliyoruz. Bence bunlara üçüncü bir bölüm eklemek gerekli: Bilişsel üstben. Böylece üstbenin yapısında kişisel, toplumsal ve bilişsel üstben (yargılayıcı dizge) olarak üç bölüm varsayılmalıdır. İlk ikisinin görevi bilinmektedir, bağımsız bir birim olarak eklediğim üçüncü bölüm, bilişsel üstben ise bilimsel veya bilgisel, öğrenmeyle veya beceriyle ilgili bütün bilgilerin yer aldığı bir bölümdür. Bu bölüm, toplumsal üstben gibi değişmez ya da fark edilemeyecek kadar ağır değişken değil, kişinin her öğrendiğiyle ve kazandığı her beceriyle uyumlu olarak anında değişir ve kişiye özeldir. Bu özellik o kadar önemlidir ki yeni bilgilere sırt çevirdiği, değişebilme isteği veya yeteneği kaybolduğu anda o kişide bilişsel bağımlılık başlamış demektir. Ben bu durumu "gerçek yaşlılığın başladığı an" diye tanımlıyorum.

Bütün bu yazdıklarım bende üstben/ben/altben ilişkisine göre insanları sınıflandırma isteği yarattı. Sonucu aktarıyorum.

• Toplumsal üstbeniyle uyumlu, kişisel üstbeniyle barışık, bilişsel üstbenin varlığından ise habersiz insan tipini düşündüm. Sanırım bu tip insanlar toplumun çoğunluğunu oluşturur ve normal insan olarak onandır. Üstbeninin—burada vurgulamak istediğim yanıyla toplumsal yetiştirilme ve

koşullandırılmalarının - altında en iyi şekilde kazanmak, çalışmalarında başarılı olmak, eğlenmek ve beğenilmek isteyen bu insan tipini biz de normal insan olarak onaylarsak diğer insan tipleri kendiliğinden ortaya çıkar:

• **Anarşist:** Toplumsal koşullanmayı ve kullarları yadsıyan ve onları yıkmaya çalışan ama yerine yenisini koymayan insan tipi. Üstbeniyle uyumsuz. Bunlar çoğunlukla sevgisiz büyümüş, memeli beyni kütleleşmiş, bu nedenle üstbeni altbenden gelen yıkıcı dürtülerin yönetimine girmiş bozguncu kişilerdir.

• **Sanatçı:** Toplumsal koşulları bilen, ancak bunları umursamayan, inanan ve uyanlara da karışmayan, kendine has oldukça ince olan üstbeniyle bazen alışılmışın dışında davranan ve değişik düşünen kişilerdir. Egoarı kuvvetlidir. Bazı davranışları engellerle benzerlik gösterir. Hislerinde içten, kararları kesin, ancak ruhsal durumları değiştiğinde kararları da değişebilen tiplerdir.

• **Akıllı hastası:** Toplumsal koşullanması olmayan, bunun varlığının öğretilmesi ve uyumu olanaksız insan tipi. Kendi koşulları vardır ve kendi gerçekleriyle yaşar. Üstbeninden habersizdir.

• **Dahi:** Toplumsal koşullanmalarla ilgili bilgisi olan, ancak bunların ve doğru bilinen bazı uygulamaların yanlışlıklarını saptayıp doğru bildiğini gösteren ve onlara toplumca uyulması gerektiğini inandırıcaya kadar vurgulayan insan tipi. Toplumsal inançlara karşı çıkar ve yıkar ama yerine yenisini koyar; anarşist gibi boşluk bırakmaz. Dahiler bilişsel üstbenlerini de dışarıdan gözleyebilirler, en kabul görmüş bilimsel gerçekler bile dahilerin gözünde kesin kural olarak tabulaştırılmaz; bu nedenle yeni ve aşkın düşüncelere açıktırlar, yeni buluşlar yapabilirler.

• **Lider:** Toplumun içinde ama, onlardan ayrı olan ve toplumu, -kendisi dışında - tek tip insanlardan oluşmuş kabul eden insan tipi. Kendi fikirlerini çok beğenir ve danışmaya gerek görmeden kendince doğru olanı uygulamaya koyar. Gerekirse zor kullanır ve kendi görüşüne göre bu sırada her yol geçerlidir. Üstbeni kendi yararına kullanan, altben enerjisi ve egosu kuvvetli insan tipi.

• **Entelektüel:** Pek çok gerçeği ve olumsuzluğu güncel söyleyişleriyle bilen, yeri geldiğinde yine güncel deyişlerle eleştiren ve duyulmuş çözümler söyleyen, ancak özgün görüşü olmayan insan tipi. Eylemi yoktur, sadece konuşur. Sıra insanından çok fazla farklı değildir.

Aydın: Sorunlar hakkında özgün söylemi ve çözüm önerileri olan, bu önerilerini uygulamaya koymak için eyleme geçebilen olumlu insan tipi.

"Bu insan tiplerinin hangisi yaratıcı olur?" Bu, artık soru olmaktan çıkmıştır. Sanatçı ve dahi, bir parça da aydın yaratıcı, diğerleri uygulayıcıdır. Çünkü özgür düşünce ve yaratıcılık için üstbenin engellerine takılmamak gerekir. Üstben engellerine takılmayan insan yaratıcıdır. Kişisel üstben ile toplumsal üstben yaşamımızda, bilişsel üstben de düşünce biçimimiz ve çalışma yaşamımızda engel koyucudur. Özgür düşünce ve yaratıcı bu engelleri aşabilmek gerekir.

Sonuç olarak şunu söylemek istiyorum: Üstbenin üç tabakası vardır: kişisel, toplumsal ve bilişsel üstben.

• **Kişisel üstben:** Toplumsal üstbenin içleşmiş kısmı.

• **Toplumsal üstben:** Kolektif bilincin görebildiğimiz ve kavrayabildiğimiz yüzü.

• **Bilişsel üstben:** Mesleğimiz ve becerilerimizde etkili, edindiğimiz bilgiler ve kurallar.

Özgür düşünce ve yaratı için üstbenin yarattığı engelleri aşabilmek gerekir. Özgür düşünce ve yaratıcılık önemli ve bağımsız bir benlik işlevidir ve Freud'un Ruh-sal aygıtı'nda diğer benlik işlevlerinin arasında ayrı bir birim olarak yerini almalıdır.

Kaynaklar

1. Dekartın yanılması Antonio R. Damasio (Varlık Yayınları 1998)
2. Duygusal Zekâ Daniel Goleman (Varlık Yayınları 10. baskı 1998)
3. İnsan yaşamının fiziksel ve ruhsal öğretisi Melek Çakuş (Yaren Derneği Yayını İzmir)
4. Kimbilir? Engin Geçtan (Metis Yay. 1998)

5. Nevrozlar 1 Doç. Dr. Celal Odağ (Halime Odağ Psikanaliz Ve Psikoterapi Vakfı Yayını İzmir 1999)
6. Psikanaliz ve sonrası Prof. Dr. Engin Geçtan (Hürriyet yayınları 1981)
7. Ruh Sağlığı ve Bozuklukları Prof. Dr. M. Orhan Öztürk (Ankara Hekimler yayın birliği 1997 7. baskı)
8. Sanat Ontolojisi Prof. Dr. İsmail Tunalı (Edebiyat fakültesi İstanbul 1984)
9. Üç Ressay Prof. Dr. Süleyman Velioglu (Yaşam yayınları İstanbul 1980)
10. Varoluşçu Psikoterapi İrvin Yalom (Kabalıcı Yayınevi İstanbul 1999)
11. Yaratma cesareti Rollo May Çeviren: Alper Oysal (Metis Yayınları 1998 6. baskı)